

АРХЕОЛОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ КИЇВА ТА КИЇВЩИНИ ЗА ОСТАННІ 10 РОКІВ.

Археологічне вивчення території України займає поважне місце в історії розвитку української науки. Багатство пам'яток з історії матеріальної культури, яким особливо відзначається Україна на всій території Східної Європи, здавна притягала увагу до себе спочатку аматорів старовини, а пізніше і дослідників.

За царських часів завдяки централізаторській політиці уряду чимало дуже цінних експонатів, що здобувалися шляхом розкопів чи розшуків, потрапляли в центральні столичні музеї, які мали великі економічні можливості для їх придбання. Таким чином зараз чимало цінних пам'яток матеріальної культури, надзвичайно важливих джерел для вивчення археологічного минулого України, опинилися за її межами і тому з'являються мало приступними для студіювання їх та видання. Існування наукових центрів в столичних містах сприяло також закріпленню за ними певного напрямку та пріоритету в розвитку студій пам'яток матеріальної культури, видання їх то що. Це все утворювало надзвичайно важкі умови для розвитку української археології, яка мусила ставати на ноги в більшості тільки через допомогу меценатів, які мали значні економічні ресурси.

Революція 1917 р. скинула царській устрій; відкрила нові широкі обрії для розвитку української науки на користь трудових мас. Впало значіння централізаторської політики царського уряду. Почалась велика організаційна робота. Україна поволі починає вкриватися низкою музеїв, куди збирають старовину. Поволі ці нові установи стають під відповідний догляд центральних наукових установ. Все це свідчить про великий рух на місцях що до збирання старовини та її вивчення. Не можна звичайно не згадати того, що чимало пам'яток матеріальної культури загинуло, але багато вдалося врятувати. Уряд та виконкоми почали відпускати гроші на розшуки, розкопи, на утримання музеїв. За останні три роки 1925—27 особливо в студіях археологічних стало значне оживлення в продовженні археологічного вивчення території України. Тепер вже археологічні розшуки, розкопи, досліді ступили на широкий шлях: вони провадяться в різних місцях України, де для цього є відповідні умови та можливості.

Київ, в якому скупчені головні наукові археологічні сили, та Київщина взагалі з її винятковими пам'ятками звичайно в історії цих дослідів займає визначне місце. Відкриття В. Хвойкою палеолітичної стації у Києві на Кирилівській вул. в 1893 р.¹⁾, Трипільської культури в 1896 р., досліді В. Антоновича, потім М. Біляшівського та низки інших дослідників на території Києва та Київщини виявили давність оселення тут людини, значіння її території в давніші часи та багатство тут пам'яток матеріальної культури з різних її доб існування, але не докінчено було обслідування. Ще для археологічного вивчен-

¹⁾ Труды XI З'їзду, т. I, ст. В. Хвойки «Каменный век».

ня Київ та Київщини багато треба зробити. Справедливо акад. *М. Грушевський* в 1926 р. відзначив кончу потребу «зібрати як-найбільший матеріал до історії найстаршого заселення київського вузла, по обох боках Дніпра і Десни і далі на південь нижче Києва»¹⁾, прослідкувати та вивчити як найкраще відносини культур київської околиці до аналогічних краще відомих чорноморських побереж, культур дунайських та балканських—«вияснити найближчі споріднення з ними і тоді сконстатувати, з яким опізненням, більшим чи меншим вони захоплювали в сферу своїх впливів наші краї взагалі і Київську околицю зокрема». Такий напрям вивчення київської околиці виявився також в розшуках та розкопах на зазначеній території.

Далі ми більш докладно на цьому спинимося, а тепер зазначимо, що досліді на Київщині відбивали на собі також течії загального напрямку студій. Тут найбільша увага купчилася біля вивчення Трипільської культури. Трипільська комісія у Києві виявила в цьому відношенню енергійну діяльність. Розкопи *М. Болтенка* Усатівської культури²⁾, розкопи *В. Козловської*³⁾ на Київщині та Уманщині, *П. Курінного* на Уманщині та Бердичивщині, з низкою цікавих знахідок, важливих для вивчення, *М. Макаренка* на Київщині та Остерщині⁴⁾ *М. Рудинського* на Поділлі⁵⁾ виявили чимало нового матеріалу для вивчення Трипільської культури. Крім дослідів в галузі Трипільської культури, продовжується вивчення металових культур, потім слов'янських часів. Тут зазначимо важливі по наслідках розкопи сіверянських могил в с. Шестовиці на Чернигівщині, що їх перевів завідувач археологічним відділом чернігівського музею *П. Смоличев*. Матеріал розкопів дуже цінний і очевидно дасть нові данні в справі з'ясування так званого «варязького питання»⁶⁾. Вивчаються також пізніші доби матеріальної культури.

Характер вивчення матеріальної культури був подвійний. Шляхом розшуків та розкопів здобувалися джерела археологічні, потім провадилися студії над низкою питань, ще неповні висвітлених. Темп та розвиток археологічного вивчення залежав від економічних можливостей. Почав він розвиватися з 1925 р.

При цих умовах почало розгортатися археологічне вивчення Києва та Київщини. Тепер в 1927 р. можна сказати, що вже воно торкається хронологічно різних діб. Поки що ми вже маємо початок студій. Територія їх це південна частина сучасної київської округи—райони Трипілья, Ржищева на правому березі Дніпра, район Баришполя по річках колишньої Альти та допливів Трубежа на лівому березі Дніпра. Крім цього вивчалася Остерщина по Десні. Провалолося археологічне вивчення самого Києва та його околиць.

Короткий огляд будемо вести в хронологічному порядку; його почнемо з інформації про наслідки подорожі в с. Тулинці Ржищевського району в 1926 р. Тут в ур. «Старий Курінь» констатували знахідки мамутичх кісток, рогів *bos'a prisqus'a*, зубів з лівої горішньої шелепи копального коня. Знайдено крім цього уламки кременя, з них один як би в вигляді одбійника. Коли ми додамо ще, що в Ржищівському районі не раз констатували знахідки подібних тварин сучасників кінця льодової доби, то знахідки в с. Тулинці мають інтерес і потребують дальших спостережень в цій території⁷⁾.

¹⁾ Акад. *М. Грушевський*, «Порайоне історичне дослідження України і обслукування Київського узла». Зб. «Київ та його околиця». К. 1926, стр. 6.

²⁾ «Вісник Одеської Комісії Краєзнавства», ч. I (Од. 1924 р.), ст. 12—13, № 2—3 Од. 1925, ст. *М. Болтенка*.

³⁾ *В. Козловська*, «Керамика культури А» («Трип. Збірник»), в. I, ст. 140 (К. 1926).

⁴⁾ Див. «Коротке звітлення Археол. Ком.» за 1925 та 1926 р.

⁵⁾ «Коротке звітлення за р. 1926» стор. 123, ст. *М. Рудинського*.

⁶⁾ «Україна», 1926, № 1, ст. 179—180.

⁷⁾ «Коротке звітлення за 1926 р.», ст. 39, ст. *В. Козловської*.

В галузі неоліту зазначимо знахідки в Києві решток неолітичної стації, яку попускав значно зсув ґрунтів. Тут пощастило знайти черепки, де-які з них з орнаментом в вигляді витиснутих рисок, випуклин, шматки upio кістки тварин та риби (щуки). Рештки неолітичних стацій константовано по берегах Десни нижче Остра, на нижчій течії річки Остра, в Баришпільському районі, в районі між Ржищевом та Ходоровим¹⁾. Більш багаті досліді енеолітичних культур. Вони констатовані на Остерщині, в Баришпільському районі, в Ржищевському районі²⁾. З енеолітичних культур більш докладної уваги потребують Трипільська культура та культура корчених.

В галузі Трипільської культури розкопи переводилися в 4 місцях на південь від Києва біля с. Халеп'є, в с. Варем'є, біля с. Баликів, потім на Остерщині біля с. Евминки. Хоча на південь від Києва в позначених місцевостях вже раніш переводив розкопи *В. В. Хвойко*, все-ж вони притягнули увагу археологів для додаткових спостережень над цією культурою. Біля с. Халеп'я знайшли відомий тип Трипільської культури з звичайним інвентарем—печиною, фрагментами посуду, кістками різних тварин, зернотерками, фрагментами фігурок то що. Найбільш видатні керамічні знахідки³⁾. Інший характер мають знахідки в розкопах в с. Верем'я. Тут знайдено кераміку, що рясно вимережана глибоко врзаним в глину орнаментом, мальованого посуду мало. Знахідки мають аналогічний характер до знахідок культури *А. В. В. Хвойки* в 1896 р.⁴⁾.

Цілком окремий характер виявили розкопи біля с. Баликів за 7 в. від м. Ржищева на південь. Тут на кручі над самою Дніпровою долиною знайшли під час розкопів купи з черепашок upio, невелику кількість рибячих кісток, луски, кісток тварин, іноді знаходили шматки вугілля та печини. Серед знайденого посуду є лише невеликий відсоток мальованої кераміки. Можливо, що тут були тимчасові наземні оселі, напр., типу курінів, сліди яких понищила оранка та вода. Коли так, то це нова невідома ще форма виявлення Трипільської культури⁵⁾. Нагадаємо, що біля с. Баликів в іншому місці *В. В. Хвойка* копав землянки Трипільської культури в 1901 р., але кераміка розкопів 1926 р. біля Баликів та характер пам'ятки цілком одмінний.

Новий також матеріал дають розкопи біля с. Евминки в 1925—1926 р. на південь від м. Остра, хоча тут раніш також були виявлені окремі знахідки. Тут пам'ятка була значно поруйнована. Точків не констатовано. Кераміку можна поділити на 2 групи. До одної можна віднести чимало черепків т. зв. Деснянського енеоліту з темної глини, з домішками кварцю, з нерівною поверхнею, різноманітним орнаментом лінійним, шнуровим то що. Друга група складається з типової Трипільської кераміки мальованої культури *В. 6)*.

Розкопи біля Евминки дали можливість констатувати друге місце Трипільської культури на Лівобережжі, цілком досліджене. Перше констатував біля с. Лукашів на Переяславщині *Вадим Щербаківський*, опубліковавши свої спостереження в 1923 році⁷⁾.

Дослідження цієї культури дало, як ми вже зазначали цікаві знахідки далі на захід від Дніпра.

Менше провадилися досліді другої енеолітичної культури—культури корчених кістяків, що поширена була не тільки на Україні, але й в західній Європі

¹⁾ «Коротке звідомлення за 1925 р.», ст. 65, за 1926 р., ст. 49, а також речі Остерського музею та Баришпільського музею.

²⁾ Ibid.

³⁾ «Кор. звід. за 1925», ст. 33—48, ст. М. Макаренка.

⁴⁾ Ibid., ст. 51—53, ст. В. Козловської.

⁵⁾ «Коротке звідомлення за 1926», ст. 40, ст. В. Козловської.

⁶⁾ Ibid., за 1925, ст. 62; ст. М. Макаренка, 1926, ст. 84.

⁷⁾ В. Щербаківський, «Мальована неолітична кераміка на Полтавщині». Прага, 1923.

і яку М. Ростовцев ув'язує з Кубанськими краями¹⁾. Ми тільки тут подамо відомості про результати розкопів на х. Гороб'івка за 8 в. на півн.-схід від м. Баришполя. В насипу могили на глибині 0,83 см. знайшли корчений кістяк з посудом з втиснутим кутковим орнаментом. Основний похорон глибше (на глибині 1,77 м.) був подвійний—кістяк чоловіка на спині, біля правого лікта плесковатий кремінний ніж та кістяк жінки, який менше зберігся; коло місця, де був лівий висок, знайшли срібне кільце. В насипу могили зустрілися шматки черепашки цню. Цікавий матеріал що до напластування похоронів потребує ще дальших дослідів цього району, щоб вивчити культуру її носіїв²⁾.

Крім енеолітичних культур переводилося вивчення пізніших металевих культур.

Зазначимо тут наслідки розшуків біля с. Терехтемирова, де познаходили характерні речі для бронзової доби—бронзові речі, вістря, сережки, шпильки, фрагменти типового для цих часів посуду—все більш-менш відомі речі з інших вже місць³⁾.

Далеко більш цікавий та визначний матеріал для вивчення металевих культур дали розкопи 16 могил біля с. Сеньківка в 7 в. на півн.-схід від Кучакова в Баришпільському районі в 1926—27 р.р.

Територія біля колишнього доплива Трубежа заховала серед лісу великий могильник, розкинутий певними оазами на підвищенню. На глибині 1—2 м. констатовано були похорони подвійні іноді потрійні, не так часто окремі одинокі поховання. Інвентар складається з бронзових та мідяних речей—шпильок, браслеток, сережок, в де-яких могилах зустрічаються залізні прикраси (платинки то що), шкляні намистники. Одна могила давала інвентар, що зустрічаємо за скитської доби—зеркало, срібна бляшанка з виображенням людського обличчя та інші прикраси. В ногах та іноді біля голови у покійників зустрічався посуд або фрагменти посуду темного кольору, грубого виробу, в більшості без орнаменту.

В могилах знайдено все довгоголові черепи. Дослідник, який переводив розкопи, перевів також вирізку окремого жіночого похорону з речами при йому. Ця вирізка перевезена і зараз її можна бачити в Археологічному відділі Історичного Музею ім. Шевченка у Києві. Зараз передчасно остаточно казати, що до населення, яке було носіями цієї культури, можна зазначити лише, що воно жило на початку залізної доби, було можливо якесь місцеве і мало торговельні звязки з греками, про що свідчать де-які прикраси. Оскільки всі ці знахідки дають цікавий матеріал, досліді ще тут мають продовжуватися⁴⁾.

З пізніших від металевих культур продовжувалося вивчення території Києва та Київщини за слов'янських часів. В Баришпільському районі констатована низка селищ та городищ біля Альти та Трубежа, які майже не були відомі до цього часу⁵⁾. Вони мають велике значіння для вивчення заселення Переяславщини за князівських часів. На північ від Києва біля Поштової Віти перводилися розкопи могильника біля городища. Інвентар виявив тут слов'янське поховання XI—XII ст.⁶⁾.

Чимало окремих знахідок—посуду, шиферних виробів, виробів з рогу то-що знайдено у Києві в різних місцях на Рейтарській, Великій Житомирській вул., на Аскольдовій могилі під час догляду за комунальними роботами. Подібні речі знаходилися під час розкопів 1925 р. в садбі Софії будови піз-

¹⁾ М. Ростовцев, «Елинство и иранство на Юге России», 1918, ст. 8—25.

²⁾ «Коротке звітлення за 1925», ст. 72—73.

³⁾ Ibidem, ст. 100—1.

⁴⁾ «Коротке звітлення за 1926», ст. 48 та інформації В. Козловської.

⁵⁾ Ibidem.

⁶⁾ «Наук. Збірник за 1924 р.», стор. 24.

нішого часу; в 1926—27 р.р. провадилися розкопи в садибі б. Трубецького, частину якої в 1910 р. розкопав Милеев¹⁾). Наслідки розкопів доповнюють матеріал, який був уривково відомий з розкопів Милеева—похорони князівських часів, знахідки пізніших козацьких часів то що.

Доповнюючий цікавий матеріал дали розкопи проф. В. Г. Ляскоронського в 1927 р. біля Золотої Брами для вивчення часу та характеру збудовання, бо попередник—Покришкин, не так докладно це освітив. Підчас розкопів біля Золотої Брами знайдена була траншея (Покришкина), її пройдено на глибину 5 метрів. Констатовано уламки фресок з визерунками, уламки голосників, знайдено залізні речі, черепки посуду, а також констатовано кам'яне спорудження, яке було за основу під фундаменти стінки Золотої Брами.

Також доповняючий матеріал дали розкопи в Церковщині, де раніш переводив розкопи Лашкар'єв²⁾).

З пізніших від князівських часів переводилися досліди найбільше з історії матеріальної культури XVII—XVIII ст. Чимало матеріалу дали у Баришполі дослідження городка, потім у Києві розкопи в садибі Софії та садиби б. Трубецького.

Всю цю роботу—розшуки та розкопи—на Київщині та в Києві переводили в більшості окремі дослідники, іноді комісії. Так розкопи в садибі Софії переводила комісія в складі *К. М. Антонович*, проф. *В. Г. Ляскоронського*, *В. Є. Козловської*, *П. П. Курінного* та інших. В числі окремих дослідників одзначимо розкопи проф. *Макаренка* біля Евминки на Остерщині та біля Халеп'я проф. *В. Ляскоронського* у Києві Золотої Брами та Церковщини разом з *П. П. Курінним*, численні розвідки та розкопи *В. Козловської* біля Поштової Віти, потім в Баришпільському районі, в м. Баришполі, на х. Горобівці, біля с. Сеньківки, в Ржищівському районі, в с. Тулинцях, біля с. Баликів та в с. Верем'ї біля Трипільля, далі ще догляд за комунальними роботами у Києві; потім зазначимо останні розкопи *С. С. Гамченка* в садибі б. Трубецького у Києві. Окремо зазначимо розшуки *М. Рудинського* біля Терехтомирова, *А. Розанова* та *С. Магури* на Остерщині, *Б. Якубського* біля с. Кійлова, *А. Полонського* в Баришпільському районі.

Цим ми можемо закінчити короткий огляд відомостей про археологічні розшуки та розкопи у Києві та на Київщині. З огляду можна бачити, що по революції археологічне вивчення Києва та Київського вузла відновилося. Воно або продовжувало дальше вивчення місць, де вже раніш почалася робота, або йшла новими шляхами. З нових відкриттів зазначимо розкопи проф. *Макаренка* на Остерщині, розкопи *В. Козловської* біля Баликів—обидва місця дали новий матеріал для вивчення Трипільської культури, потім треба відзначити археологічне вивчення (*В. Козловської*) Баришпільського району (с. Сеньківка, Горобівка) та початок вивчення Ржищівського району.

Таким чином Київщина в археологічному відношенню була предметом пильних розкопів та розшуків і дала новий матеріал подібно іншим округам. Напр., Уманщина відкриттям невідомої ще зовсім Білогородської культури завдяки розкопам *П. П. Курінного*, Прилуччина завдяки розкопам *М. Макаренка* відзначилася відкриттям тут полів погребальних урн, то-що. Київщина хоча і здавна була предметом уваги археологів, як бачимо, дала низку нових матеріалів, але все-ж ще лишається багато роботи для дальшого систематичного збирання матеріалів та вивчення її шляхом розкопів.

Небагато зроблено, навіть можна сказати, дуже мало ще в галузі студій над здобутим матеріалом, старим та новим. Тут студіювалися спеціальні питання та робилися спроби узагальнень.

¹⁾ «Изв. Имп. Археолог. Ком.», 37, ст. 206—210.

²⁾ «Археологическая летопись», «Кіевск. Старина», 1899, червень, ст. 174—175.

З спеціальних питань зазначимо розвідку В. Козловської «Кераміка культури А», надруковану в «Трипільському збірникові» в I, на яку звернули увагу за кордоном.

Студія укладена на підставі нових та старих матеріалів і є цікава спроба окреслити характерні риси кераміки культури А. Дослідниця гадає, що культуру А потрібно уважати за пізнішу від культури В¹⁾.

Кілька розвідок маємо по вивченню князівських часів. Зазначимо тут тої саме дослідниці розвітку «Археологічні пам'ятки коло с. Поштова Віта на Київщині»²⁾, в якій подаються наслідки розкопів могильника біля городища коло Поштової Віти. Дає також матеріал для вивчення Київщини друга розвідка позначеного автора «Таврований посуд слов'янської доби»³⁾.

Кілька розвідок для вивчення давнього Києва дав збірник «Київ та його околиця в історії та пам'ятках». Тут зазначимо цікаву розвідку ак. Павла Тутківського «Передісторична природа Києва» за чвертинного періоду. Низку важливих питань для дальшого вивчення Київського вузла ставить в своїй статті «Порайонне історичне дослідження України і осблідуння Київського узла» акад. М. Грушевський, на де-яких з них ми вже вище спинилися. З інших статей зазначимо розвідку Іп. Моргілевського «Київська Софія в світлі нових спостережень». Крім цих розвідок в «Наук. збірнику» надрукована була ст. Л. Добровольського «Київські укріплення і Золота Брама». В своїй розвідці «Римські монети, які знайдено на території м. Києва», проф. Ляскоронський вистудіювавши відомі скарби римських монет та окремі знахідки, приходить до висновку, що знайдені на території Києва римські монети свідчать про зносини з римським світом в II та III столітті наші ери. Розвідка ця вийшла в збірнику «Український Музей» в. I.

До загальних розвідок відноситься книжка проф. В. Данилевича «Археологічна винувщина Київщини» (К. 1925). Автор на підставі відомого старого та нового матеріалу та новіших поглядів в археологічній літературі подає відомості про життя людини та матеріальну культуру від давніших часів кінчаючи князівською добою. Зазначимо особливу увагу автора до металевих культур, спостереження над Трипільською культурою та слов'янською. При дальших дослідах з історії матеріальної культури Київщини доведеться завжди мати на увазі цю працю проф. Данилевича⁴⁾.

¹⁾ «Трипільський збірник», К., 1925, ст. 146, 157.

²⁾ «Наук. Зб. Істор. Секції за 1924 р.», ст. 24—9.

³⁾ «Наук. Збірник» за 1926 р., ст. 7.

⁴⁾ В числі ширших узагальнень треба відзначити спроби цих узагальнень в книжці проф. Ю. В. Готьє «Очерки материальной культуры Восточной Европы до основания русского государства» (Лгр. 1925). Автор праці побірник ідей акад. М. І. Ростовцева. Провідна гадка праці книжки Готьє «Ех oriente lux». Більше уваги присвячено металевим добам, далеко-менше палеоліту та неоліту. В книжці, на жаль, не відзначив автор досягнень української археології і не всі відомості звідціль використав. Проф. Ю. Готьє дає стару схему російської археології, до якої, як відомо, відносили досягнення української археології, як частину російської археологічної науки. Зараз по революції 1917 р. вже ця стара схема відпала.

В книжці з мало освітлених питань відзначимо український неоліт, трипільську культуру, культуру корчених. Зауваження можна зробити з приводу поглядів автора на розвиток пізніших культур. Де-які зауваження що до культури грецької на Україні зробив вже А. Кацевалов («Червоний Шлях» 1926, кн. I, ст. 266—8). На ст. 33 подав автор неточну інформацію про знахідку третьої палеолітичної стації у Києві. Такої стації не було знайдено. Отже тому в книжці проф. Ю. Готьє в частинах, які торкаються освітлення археологічної минувшини України та окремо що до Києва та Київщини читач зустрічає неповноту та низку дискусійних поглядів.

Недавно вийшла книжка «Антропологія» (1927—1928 р.) збірка студій Кабінету Антропології та Етнології ім. Ф. К. Вовка (при Укр. Ак. Наук). В цій книжці є цікава, недокінчена розвідка Ф. К. Вовка з галузі трипільської культури. Не можна тільки погодитися з твердженнями автора передмови М. Я. Рудинського що до

З роботи товариств зазначимо працю Археологічної секції Укр. Наукового Т-ва потім Української Академії Наук, яка розпочала підготовчу роботу для укладання археологічної мапи Київщини поруч з мапами інших районів. Далі чималу участь в організації та переведенню розкопів виявив Археологічний Комітет при УАН; в цьому році почала організувати дослідки київська інспектура пам'яток старовини.

Окремо потрібно відзначити діяльність районної комісії по вивченню Києва та Правобережжя за головуванням ак. *М. Грушевського*. Потім зазначимо з праць, які правда стосуються історії за пізніших часів—книжку керуючого зазначеною комісією *В. І. Щербини* «Нові студії з історії Києва».

Кінчаючи цим загальний короткий свій огляд ми маємо зазначити, що дальший розвиток успішного вивчення Києва та Київської околиці може піти при дальшому покращанню економічних умов. Тоді може бути продовжено далі і докінчено вивчення низки проблем, які поставили перед дослідниками відомі вже пам'ятники матеріальної культури. Передбачається утворення Інституту Матеріальної Культури.

Крім цього чимало дальшому розвитку археологічних студій буде сприяти здійснення мрії де-яких київських археологів про утворення окремого Археологічного Музею у Києві. Будемо сподіватися, що в дальшому ця мрія буде здійснена і в Києві, культурному центрі УСРР, буде існувати Археологічний Музей всеоюзного значіння, бо археологічні пам'ятки київських археологічних збірок справді мають визначне значіння в історії матеріальної культури східної Європи.

При існуванні Інституту Матеріальної Культури та Археологічного Музею в дальшому можна сподіватися дальших успішних дослідів київської околиці та взагалі низки дослідів з історії матеріальної культури на Україні.

Микола Ткаченко.

оцінки археологічної діяльності акад. *М. Біляшівського* та *В. Хвойки*. Праця цих працівників вже досить відзначена в розвиткові української археології і обидва вони займають поважне місце в історії української археології. Тому не можна казати про недооцінку діяльності ак. *М. Т. Біляшівського* та робити спроби зменшити значіння діяльності *В. В. Хвойки*, як це робить автор («Антропологія», ст. 3 (прим. 1) і 4).